

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ “СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Социология

Том 105

ANNUAIRE DE L’UNIVERSITE DE SOFIA “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE

Livre Sociologie

Tome 105

**РЕПРЕЗЕНТАЦИИ НА ТРИ БАЛКАНСКИ ГРАДА (НИШ, СОФИЯ И БУКУРЕЩ) В
КОНТЕКСТА НА ТЪМНИЯ ТУРИЗЪМ (DARK TOURISM)**

ИВЕЛИНА МОНЧЕВА

Ivelina Moncheva. REPRESENTATIONS OF THREE BALKAN CITIES IN THE CONTEXT OF DARK TOURISM

Stone (2006) argues that dark tourism involves visits to sites, attractions and exhibitions, which main or dominant themes have real or animated scenes of death, suffering, massacres. The paper focuses on the representations of the cities in the context of dark tourism on The Balkans, often imagined as “a shadow-land of mystery” (Todorova 2009: 29). The aim of the paper is to explore the concept of dark tourism, its implementation and the communication of collective/national memory and (political) ideology through dark sites. From Stone’s typological perspective, dark attractions themselves are classified into a number of different types.

„За тези, които не са били там, Балканите са сенчеста земя на мистерия; за тези, които ги познават, те стават още по-неясни...Интриги, заговори, мистерии, голяма смелост и отчаяни дела – нещата, които са душата на истинската романтика, днес са душата на Балканите” (Смит, цит. по Тодорова 2004: 35).

От средата на 90-те години на XX век тъмният (мрачен) туризъм (dark tourism) е изследван в различни аспекти и е назоваван с разнообразни термини (по Stone 2006): танатуризм (thanatourism – от *thanatos*, гръцката дума за смърт, Seaton 1996), туризъм на „тъмните петна/места” (black spot tourism, Rojek 1993); асоцииран с (културното) наследство на хора-жертви на трагедии или насилие (atrocities heritage tourism, Tunbridge, Ashworth, 1996); с инциденти или неочаквана насилствена смърт (morbid tourism, Blom 2000). Тъмният туризъм може да се дефинира като „пътуване към места, свързани със смърт, страдание и вдъхващи ужас” (Stone 2006: 146) или „посещения на места, където са станали трагедии или са загинали известни исторически личности, които продължават да влияят върху живота ни (Tarlow 2005: 48). Към тъмния туризъм се причисляват: местата на убийства и масова смърт, бойни полета, гробища, мавзолеи, църковни дворове, къщи на починали знаменитости, затвори (Seaton 1996; Tunbridge, Ashworth 1996; Foley, Lennon 1997; Lennon, Foley 2000; Dann, Seaton 2001; Strange, Kempa 2003; Stone, Sharpley 2008). Много от гореизброените са и места на (колективната) памет (Халбвакс 1996; Нора 2005). Следвайки модела на Ападурай (2006), Тумаркин ги нарича „пейзажи на травмата” (traumascapes) (Tumarkin 2005: 10).

Някои изследователи считат тъмните пътувания за разновидност на културния туризъм (особено този, свързан с културно наследство, включително и комунистическо), защото често тъмните атракции са културно и исторически значими (Ashworth 1993; Seaton 1999; Light 2000a; Dann, Seaton 2001; Sharpley 2009). Различни проблеми в контекста на тъмния туризъм на Балканите – от геноцида в Сребреница (Simic 2009), през туристическите обиколки, посветени на войните в бивша Югославия, до перспективите за

развитие на тъмните пътувания са разгледани от редица автори (Light 2000a; Light 2000b; Dimova 2009; Ivanov 2009; Naef 2011, 2013; Minić 2012; Милева-Божанова, Рибакoва 2013; Stojanov et al. 2013). Стоун (Stone 2006) систематизира различните атракции на тъмния туризъм в спектрограма с шест степени – от „най-светла” до „най-тъмна” – чрез няколко бинарни опозиции: такива с по-силно политическо и идеологическо влияние срещу тези с по-слабо политическо и идеологическо влияние; места *на* смърт и страдание – места, *асоциирани* със смърт и страдание; с образователна насоченост или ориентирани към развлечение; автентични срещу не-автентични; близки по време – отдалечени във времето. Той разграничава седем групи тъмни атракции: 1) тъмни увеселителни центрове (dark fun factories); 2) тъмни изложби (dark exhibitions); 3) тъмници/затвори (dark dungeons); 4) тъмни места за упокой (dark resting places); 5) тъмни олтари/светилища (dark shrines); 6) тъмни места на конфликт (dark conflict sites); 7) тъмни лагери на смъртта/геноцида (dark camps of genocide) (Stone 2006: 151).

Различни автори свързват репрезентацията с образа на града или на дестинацията. Според Страус „подобно на човек, градът придобива биография и репутация. Персонифицираният град може да се описва с лични местоимения и да се разглежда като способен на действие и притежание” (Страус 2002: 281). Тили смята, че „местата, както и хората, имат биографии... разказите изграждат част от тяхната митична стойност и историческа уместност, които като че ли са вкоренени в конкретни детайли от пейзажа и техните материални референтни точки могат да бъдат посетени, видяни и докоснати” (Tilley 1994: 33). За Хънтър „репрезентациите предлагат директен начин за разбиране на образа (съобразно терминологията и на туристите, и на дестинацията)” (Hunter 2008: 355). За Пиърс те са важен фактор при избора на дестинация (Pearce 2005). Стрингър определя имиджа на дестинацията като „рефлексия или репрезентация на сетивност или концептуална информация” (цит. по Pearce 2005: 92), а за Фриджън имиджът е „ментална репрезентация на обект, човек, място или събитие, който не присъства физически пред наблюдателя” (цит. по Pearce 2005: 92). Джъд твърди, че „конкуренцията за туристи започва с рекламата, същината на която е проектирането на имиджа” (Judd 1995: 176). Според същия автор различните реклами и статии интерпретират града, неговата история и култура, съветват туристите какво да правят и дори как да се чувстват (пак там: 177). За Хол градовете и местата се възприемат от някои от заинтересованите страни като

продукти, които могат да бъдат „пакетирани“ и „продадени“ (Hall et al. 2009: 91). Репрезентациите на градовете влияят върху избора на дестинация като (пре)утвърждават „специфични образи, нагласи и идентичности на дестинациите“ (Iwashita 2006: 59).

Целта на настоящата публикация е да покаже доколко типологията на Стоун (Stone 2006) е приложима към (тъмните) туристически атракции на Балканите и да изследва ролята им в репрезентациите на градовете¹ както и техните исторически, социо-културни, политически и идеологически контексти. Изследването е базирано върху методите на „включено наблюдение“ в туристически маршрути и на контент-анализ на пътеводители, туристически книги и блогове.

НИШ – ПЕЙЗАЖИ НА ТРАВМАТА²

Големият разказ, който присъства в репрезентациите на града, е този за съпротивата срещу османската власт, като можем да говорим за патриотични пейзажи (Daniels 1993: 5) на травмата. Същевременно Ниш е градът, където според класификацията на Стоун са локализирани най-тъмните атракции (от тези в избраните градове) – Челе кула (Кулата с черепите) и Концентрационният лагер „Червен кръст“. За Сийтън (Seaton 1999) и Янг (Young 1993) бойните полета и лагерите на смъртта са двете теми в тъмния туризъм, на които са посветени най-много изследвания. Уолтър сравнява посещението на бойните полета с религиозното поклонничество (Walter 1993: 82). Смит изказва предположение, че забележителностите или дестинациите, асоциирани с войната са „най-голямата самостоятелна категория от туристическите атракции по света“ (цит. по Stone 2006: 147).

Челе кула („Кулата с черепите“)³ е класирана като забележителност номер 1 на Ниш в популярния туристически сайт TripAdvisor, а снимка от нея илюстрира уводната страница на рубриката „Какво да видим?“ (What to see) в изданието на „Nis in your pocket“ (June-December 2012). Също така тя е и фрагмент от задължителната програма в повечето екскурзии до Ниш (от предлаганите в България) и обект на посещение с образователна цел сред сръбските ученици. Челе кула е определена и за най-атраktivния за пазара

¹ Според Сувантола (Suvantola 2002) често атракциите функционират като репрезентации на местата.

² По аналогия със заглавието на Тумаркин (Tumarkin 2005).

³ За повече информация за атракциите вж. линковете в цитираната литература.

туристически обект в Ниш в изследване по метода на аналитичната йерархия (Stojanov et al. 2013: 2311). Според класификацията на Стоун, Челе кула попада в по-тъмния регистър и в групата на тъмните олтари, тъй като през 30-те години на XX век над нея е изграден параклис. Тя е свързана с битката при Чегар, където войводата Синджелич взривява барутния склад с изстрел от пистолет, като нанася големи поражения на турската войска. След пълния разгром на Синджелич, нишкият паша нарежда да се обезглавят телата на всички въстаници, одират главите и кожата я пращат в Цариград, а черепите зазиждат в стените на кула. В символен аспект тя е кула на назиданието, където жестокостта е „залог... за блясането на властта;... триумфална церемония на владетеля (Фуко 1998: 59). Цялата история за героичната саможертва е патетично пресъздадена в беседата на екскурзовода в духа на Видовданския култ. Цитиран е и Ламартин (думите на известните хора на изкуството носят допълнителен социален престиж): „Нека сърбите пазят този паметник. Той ще учи децата им за стойността на независимостта на една нация и ще показва цената, платена от дедите им." В този смисъл пейзажът на травмата е важен конституиращ елемент на груповата идентичност⁴. В контекста на тъмната туристическа индустрия обектът на наказанието се превръща в атракция и предмет на туристическия поглед. Паметникът на Чегар, разположен на едноименния хълм, е концептуално свързан с Челе кула и може да бъде разположен в тъмния спектър като тъмно място на конфликт.

Паметникът на освободителите, който се намира в самия център на Ниш, на площад „Крал Милан“ и обозначава периодите на освободителните борби срещу турците, българите и немците, тоест агресорите, е един от малкото знаци на триумфа в Ниш. Той не може да бъде характеризиран като тъмна атракция. Споменавам го като илюстрация на начина, по който туристическата индустрия е част от промените във взаимоотношенията между враждувалите някога страни⁵ – територията, завладявана някога от героя на кон, днес се консумира под формата на гледки, знаци и символи от туриста с фотоапарат.

Концентрационният лагер „Червен кръст“ (забележителност номер 2 в TripAdvisor) е един от малкото запазени фашистки лагери в Европа, който свидетелства за страданията

⁴ „Като спомен поражението струва повече от победата, защото вмениява в дълг, подбужда съвместни усилия” (Ренан, цит. по Асман 2004: 175).

⁵ Днес Ниш е партньор на няколко български града по проекти за трансгранично сътрудничество и чрез един от тях с европейски средства ще бъдат реконструирани някои от туристическите атракции (Stojanov et al. 2013: 2310).

на сръбското, ромското и еврейското население, на комунистите, на членовете на народно освободителното движение и партизаните, които са били затворени в него по време на немската окупация на Сърбия от 1941 до 1944 година. По време на Втората световна война през лагера са минали около 30 000 души, от които над 10 000 са разстреляни на близкия хълм Бубань – там е изграден Мемориалният парк „Бубан“, тоест това е тъмно място на конфликт. Според типологията на Стоун лагерът попада в най-тъмната част на спектрограмата, въпреки че първоначалните му функции и визията му са по-близки до тези на затвора, отколкото до фабриките на смъртта като Аушвиц. Наред с дрехите и играчките в експозицията са включени и снимки (завръщането на мъртвите според Барт 2001) и кратки биографични истории на някои от лагерниците. Сред тях е и детска снимка на режисьора Желимир Жилник (представител на „черната вълна“ в югославското кино), който е роден в лагера, а майка му е сред разстреляните на хълма Бубан. Подобни пейзажи на травмата надхвърлят локалния контекст и предразполагат към размисъл за общочовешките ценности. Тумаркин (Tumarkin 2005: 12) ги определя като медиатори между живите и мъртвите, където вече веднъж преживяните трагедии могат да бъдат съ-преживявани във времето.

Чрез тъмните атракции биографиите на нациите изтръгват „трогателните мъченичества, убийствата, екзекуциите, войните и холокоста“ (Андерсън 1998: 213). Репрезентацията на Ниш в контекста на тъмния туризъм е контрапоза на Лиотар, че носталгията по изгубените големи разкази е изчезнала при много хора, и че "вече е отминало времето на траура" (Лиотар 1996: 92).

1. СОФИЯ – БУКУРЕЩ: ПРОМЕНЯЩИТЕ СЕ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ НА ПОСТ-КОМУНИСТИЧЕСКИТЕ СТОЛИЦИ И ТЪМНИЯТ ТУРИЗЪМ

В тази част ще се опитам да разгледам връзките между комунистическия и тъмния туризъм в София и Букурещ. Двата града имат сходна историческа съдба, а като столици те „са богати на символи градове, които съдържат качествата, чрез които държавата би искала да се представи пред света“ (Milroy, цит. по Hall 2002: 244). По комунистическо⁶ време и в двата града властва миметичният принцип, като моделът е Москва. Стандартизираната под влиянието на социализма архитектура на Централна и Източна

Европа и монументалното планиране, представителните сгради в столиците манифестират новия политически ред. След падането на Берлинската стена комунистическото минало се превръща в „нежелано” и „срамно” (Light 2000a: 145). Макдоналд определя като „нежелано наследство” това, което „повечето хора биха предпочели да нямат” (Macdonald 2006: 9). Според нея в парадигмата на нежеланото наследство и свързаните с него туристически практики се включват: робството, апартейдът, нацизмът, фашизмът, комунизмът, геноцидът, тероризмът и крайната бедност. Затова настъпилите след 1989 г. идеологически и урбанистични трансформации са особено интригуващи, тъй като „чрез архитектурата и дизайна столиците символизират националната идентичност и самооценка, промотират национални идеи и ценности; показват историята и културата” (Ritchie et al. 2007: 12). Според МакКанел туристите не виждат града, а комплекс от атракции, всяка от които е символен маркер (MacCannell 1999: 111). Янг и Кажмарек разглеждат три стратегии за реконструиране на идентичността на пост-социалистическите градове: 1) декомунизация⁷; 2) завръщане към пред-социалистическата златна епоха⁸; и 3) западняване/европеизиране на градовете (Young, Kaczmarek 2008: 53-56). Съществуват няколко пресечни точки между стратегията на декомунизация⁹, комунизма и тъмния туризъм¹⁰, които ще бъдат разгледани в репрезентациите на двата града.

2.1. Букурещ – легендите за Дракула и Чаушеску

Туристическите текстове насищат местата със значения и ги превръщат в забележителности, които туристите трябва да посетят (Crang 2004: 75). Диетворст и Ашуърт говорят за процес на символна трансформация, тоест дестинациите се създават и пресъздават и от туристическите текстове, и от туристите (Dietvorst, Ashworth 1995: 4). В

⁷ Заличаване на социалистическото минало от градските пейзажи, промяна на имена на улици, демонтиране на паметници – най-яркият пример в България е взривяването на Мавзолея на Георги Димитров. Демонтирането на паметниците на Ленин в двата града и подмяната им със статуята на София и със статуята на Крал Карол Първи в Букурещ

⁸ Славното (далечно) минало и неговото богато културно-историческо наследство (дворци, църкви, манастири и т.н.).

⁹ Букурещ и София са сред малкото източноевропейски столици, в които няма музеи на комунизма, т.е. под въпрос е до каква степен двете балкански общества са декомунизирани и до колко декомунизацията не е само козметично разкрасяване на градските пейзажи.

¹⁰ Следвайки визията на Хол, че тъмното политическо минало на източно-европейските държави се превръща в туристическа атракция, Шарпли вярва, че запаметяването на комунистическото минало също принадлежи към тъмния туризъм (Sharpley 2009: 112).

повечето текстове, публикувани в румънски сайтове и пътеводители, Букурещ е представен като „Малкият Париж”, Европейска столица, мулти-етничен и мултикултурен¹¹ град. Ето защо особено любопитен е имиджът на града според пътеводителя „Букурещ: Румънски ученици представят своята родина” (Пътеводител 2005: 5):

Ако вярвах на представата, която моите приятели от Западна Европа имат за Букурещ¹², би трябвало да живея в родния си град заобиколен само от нещастие. Всъщност тук аз се чувствам добре. Без съмнение Букурещ е забързан, шумен град, в който редом с богатството царуват ужасна нищета и бедност.¹³ Но той е също красив и изискан град, въпреки че някои негови части са били разрушени преди 30 години от голямото земетресение¹⁴, а след това и от булдозерите на диктатора Чаушеску¹⁵. Днес градът се променя светкавично. Навсякъде се строи и обновява, изненадващо се появяват нови сгради.

Боя също отбелязва, че сред другите (най-вече западноевропейците) Румъния се възприема като „пространство на другостта, намиращо се извън нормалната европейска цивилизация” (Боя 2010: 298). Според същия автор „основните забележителности в Румъния за всеки уважаващ себе си турист са дворецът на Чаушеску и замъкът на Дракула¹⁶, великите символи на румънската уникалност!” (пак там: 297).

Митът за Дракула е синтез между литературната фикция на Стокър и историческата личност на Влад III Цепеш, който се продава добре на туристическия пазар

¹¹ Сянка на съмнение върху този образ на града хвърля режимът на Генерал Антонеску. Хана Аренд нарича Румъния „най-антисемитската страна в предвоенна Европа” (Oisteanu 2009: 7), но повечето пътеводители пропускат събитията от двете световни войни.

¹² The Rough Guide of Romania (2008: 57) – за много хора първото впечатление е, че Букурещ е разпръснато застроен, пращен град.

¹³ Харви счита, че позитивните образи на града, създадени от промоционалните кампании, служат като „маски”, които скриват реалните урбанистични проблеми (Harvey 1988: 35).

¹⁴ Природните бедствия също са част от тъмния туризъм.

¹⁵ „За съжаление през двете световни войни градът е окупиран и бомбардиран, което разрушава голяма част от впечатляващата му архитектура. А това, което не успяват да направят войните, довършва режимът на Николае Чаушеску, който воден от мегаломанските си проекти, срива голяма част от историческото наследство на града и го заменя със сгради, представители на типичната комунистическа бетонна архитектура, която днес доминира новия център на града” (Чиликова, Стоянов 2011: 12).

¹⁶ Туристическият маршрут, който използвах за включено наблюдение, се казва „Румъния – страната на Дракула”.

и се вписва в най-светлата част на тъмния туризъм (Stone 2006; Minic 2012). Ето защо в случая с Букурещ се акцентира върху факта, че „първото историческо свидетелство за града е грамота на влашкия владетел Влад III Цепеш (известен като Дракула)” и градът е включен в маршрут „В търсене на Дракула” (Чиликова, Стоянов 2011: 11).

Другата емблематична забележителност на Румъния и своеобразна културна икона на Букурещ – Дворецът на парламента (Дворецът на народа) – попада в орбитата и на тъмния туризъм (Букурещ по комунистическо време е „наранен град”, Till 2012: 4), и на комунистическия. Първоначално проектиран като символ на комунистическата власт и като най-голямото постижение на Чаушеску¹⁷, след свалянето на диктатора дворецът не е разрушен, тъй като е припознат като символ на румънското майсторство и талант. Чепчински го представя като пример за декомунизация чрез подхода на „преформулиране” на комунистическото наследство съобразно новия доминантен дискурс (Czepczynski 2008: 127-128). Лайт проследява разминаването във фокуса на пътеводителите: тези, ориентирани към западните туристи, промотират комунистическото наследство в Букурещ, а другите, написани за местните, не се интересуват от него и предпочитат пред-социалистическото минало (Light 2000a: 152).

Дворецът предизвиква противоречиви коментари както от страна на туристите, така и на местните. За Палин той е „бетонен, каменен бегемот, който се е надвесил над града като голяма птица, погълнала наполовина храната си. Като всяко нещо, правено за диктатори, той е построен, за да те накара да се чувстваш малък и незначителен... Онова, което ме изненадва, но вероятно не би трябвало, е, че жителите на Букурещ не само са се примирили с това чудовище наред с града им, но доста се гордеят с него. Гротескните му размери го правят основна туристическа атракция” (Палин 2009: 148-149). В „The Rough Guide of Romania“ (2008: 79) се споменава, че местните го наричат „къщата на лудия”¹⁸ и използват метафората за „белия слон”, тоест нещо безполезно и скъпо за поддръжка. Във връзка със сградата пътеводителят „Непознатата Румъния” описва, че „за изграждането ѝ, както и на булеварда, започващ от нея... Чаушеску нарежда да се сринат до основи 7 кв. км

¹⁷ Пораженията, които причинява „безумната градоустройствена амбиция на Чаушеску” (Дичев 2005: 18) са конотирани в езиковия каламбур „Чаушима“ (от Чаушеску и атомната бомба в Хиросима).

¹⁸ Според една от румънските екскурзоводки Чаушеску първоначално е водил сравнително демократична политика, но през 80-те години той изведнъж полудява и въвежда тоталитарен режим.

от старите квартали на града – много архитектурни паметници, хиляди жилищни сгради; изселени са над 40 000 семейства, което още тогава настройва негативно румънците към проекта” (Чиликова, Стоянов 2011: 13). Блогърката *thenomadicpharmacist*, която описва посещението си в двореца, счита, че сградата има аура на лоша карма. В този смисъл може да се каже, че Дворецът на Чаушеску не е типичната тъмна атракция като „материализиран дискурс” (Schein 1997: 660), а се разполага в контекста на наративите за социалната памет.

Площадът на революцията може да бъде причислен към тъмните места на конфликт. Той става известен на 21 декември 1989 г., когато „последната реч на комунистическия диктатор Чаушеску..., планирана като ход за мобилизация на работниците в столицата против започналите демонстрации срещу режима в град Тимишоара, предизвиква яростта на събралата се тълпа и дава началото на масови протести и въоръжени стълкновения по улиците на Букурещ – част от румънската революция, известна като Декемврийска“. „*The Rough Guide of Romania*“ (2008: 69) представя революцията в резюмиран вид. В памет на драматичните събития е издигнат паметник¹⁹, който заради характерната си форма е известен сред гражданите на столицата и като „маслинката на пръчка” (Чиликова, Стоянов 2011: 16; *The Rough Guide of Romania* 2008: 73). В този смисъл тъмните атракции могат да служат като претекст за изясняване на настоящата политическа ситуация. От посетителите се очаква да извлекат поука от миналото и да предадат посланието, за да се избегне повтарянето на историята (Tarlow 2005: 54).

Други тъмни атракции, които намират място в туристическите текстове (по-специално в големите пътеводители като „*The Rough Guide* и *Lonely Planet*“) са гробищата: тези, свързани с героите на революцията от 1989 г.; „Генча”, където са погребани Чаушеску и „Белу” – гробовете на най-известните румънски писатели като Михай Еминеску, гробницата на Евлоги и Христо Георгиеви.

¹⁹ Монументът пресъздава свободата, проправяща си път през тъмен облак.

Букурещ в контекста на тъмния туризъм е интерпретиран и чрез разказите за мрачното минало и призраците на Чаушеску и на комунизма, и чрез тъмни атракции като места на конфликт и места на упокой, но тази репрезентация не е доминиращата.

2.2. София – от атентата в църквата „Света Неделя“ до взривяването на мавзолея на Георги Димитров

Образите на България и по-специално на София през външните погледи откриваме в книгите-пътеписи на Брайсън „Един американец в Европа“ и на Палин „Нова Европа“, които проявяват интерес към комунистическите символи. Брайсън сравнява спомените си от 1973 (първото му пътуване в България) със ситуацията от 1990 година. За него „България... не е страна. Тя е преживяване, близко до смъртта” (Брайсън 2004: 261). София е характеризирана като „един от най-тъмните градове на света” (пак там: 254) с партийни функционери, които пътуват към мрачни министерства от оруелски тип и „мрачен и огромен универсален магазин, наречен ЦУМ” (пак там: 252). Мрачната атмосфера на града се разведрява от югоизточните райони, където „има гори, паркове, квартали със солидни жилищни сгради, виещи се спокойни улички, чудесни домове” и авторът заключава, че „този град всъщност е много красив” (пак там: 263). Палин лаконично отбелязва, че „София²⁰ не е грандиозен, нито впечатляващ град” (Палин 2009: 82).

И двамата автори са заинтригувани от Мавзолея на Георги Димитров²¹. Процесът на декомунизация лишава София от физическото присъствие на тази атракция²², която би могла да бъде включена и в комунистически, и в тъмни маршрути. Брайсън обрисова неговата десакрализация²³ така: Георги Димитров, националният герой – или поне беше такъв до падането на Желязната завеса. По мавзолея сега имаше графити – немислимо

²⁰В българските пътеводители се говори със суперлативи: „Днес София е един красив и спокоен град. Тя непрекъснато се променя, но запазва и реставрира онези непреходни културни и архитектурни ценности, които я правят европейски град с антична култура, впечатляващо минало и добро бъдеще“ (Николова 2003: 39).

²¹ Кадри от екстериора и интериора на мавзолея са включени в немския документален филм за България след падането на тоталитарния режим „Място на действието: София“.

²² И в трите обиколки на София, които бяха обект на включено наблюдение – „Опознай София”, „Free Sofia Tour“ и „The Signs Of Communism“, екскурзоводите разказваха историята му и изразяваха съжаление, че вече не съществува.

²³ Задачата „да бъде изграден специален мавзолей за полагане и по-нататъшно опазване тялото на великия покойник” е възложена на архитектите Георги Овчаров и Рачо Рибаров (Разходка из улиците на София 2006: 62).

дори само преди два месеца... и вече е невъзможно да влезеш вътре и да видиш трупа му, запазен под стъклен похлупак, както обичат комунистите... На Димитров гледаха като на бог. Сега, когато комунизмът се срутваше, хората даже не искаха да го виждат (2004: 259). Палин, който посещава София след като мавзолеят вече е разрушен, обобщава разказите за Димитров и ролята на личността му за облика на София: „според всички описания той бил много гаден човек, който преследвал буржоазията с прагматична бруталност, на която дори Сталин би могъл да завиди. По негово нареждане хиляди били убити или изпратени насила в трудови лагери, което лишило страната от поколения таланти хора. Димитров и приятелите му са оставили отпечатък върху града. Широкият площад, наречен Ларгото, бил построен от комунистите, след като бомбардировачите на Съюзниците разрушили почти цялата централна част на София в края на Втората световна война“ (Палин 2009: 81).

Случаят с мавзолея показва как запазването или разрушаването на културното наследство отразява „сменящите се правителства и идеологии“ (Ashworth, Tunbridge 1999: 105). Според Кеърнс и Фило образите на градовете могат да бъдат ключови индикатори за това как местните власти искат посетителите да възприемат града и средства за създаване на споделена визия за града сред жителите му (Kearns, Philo 1993). Споделената визия за София игнорира комунистическото минало²⁴. Ето защо туристическите обиколки, ориентирани към културното наследство от този период („The Signs Of Communism“, „Sofia Communist Tour“ и др.), са инициатива на различни туристически агенции като често програмата им дори не е описана на български. За Тънбридж това е дисонанс между икономиката и идентичността (Tunbridge 1994: 127), а Дуйсин съветва: „Забравете комунизма... Или го продайте!“ (Dujisin 2007: 13).

Църквата „Св. Неделя“ е друга пресечна точка между комунистическия и тъмния туризъм. Разрушена е през 1925 г., когато при комунистически атентат са убити 193 души, а ранените са около 500. Впоследствие храмът е възстановен, а днес е част от

²⁴ Историческата миля – Ключът към София (21 века в 2 км) – един от последните туристически проекти, подкрепени от Столична община дори пропуска мястото на бившия мавзолей.

„четириъгълникът на толерантността”²⁵ – заедно с близките джамия, синагога и католическа църква.

София има потенциал за включване на повече и по-разнообразни тъмни атракции като: Гарнизонното стрелбище, Централни гробища, Бомбоубежища и тунели на София, Масов гроб в Илиянци, Криптата в Св. София (изброени по Милева-Божанова, Рибакова 2013: 696); към тях могат да се прибавят Централен софийски затвор и сградите, използвани за разпити от Държавна сигурност, Паметникът на загиналите антифашисти (Братската могила в „Борисовата градина“), който се вписва в тъмния контекст като място на упокой но засега е включен само в някои от комунистическите турове.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В разгледаните градове се намират някои от най-емблематичните за дадената държава тъмни атракции, които влияят върху образите на дестинациите. Анализиранияте обекти попадат в категориите от „тъмен” до „най-тъмен” туризъм според модела на Стоун. Ниш, чиито репрезентации са свързани с далечното минало и с кохерентните разкази за героични събития, успява да конструира и продаде желаните туристически образи на посетителите, консуматорите и на представителите на дадената експонирана култура. Пост-комунистическите столици София и Букурещ, където наративите за близкото минало са полифонични, ре-интерпретират някои стари символи в нов политически контекст и се репрезентират различно пред света и пред нацията.

ЛИТЕРАТУРА:

Андерсън, Б. 1998. *Въобразените общности*. София: Критика и хуманизъм.

Ападурай, А. 2006. *Свободната модерност. Културни измерения на модернизацията*.
София: ЛИК.

Асман, А. 2004. Места на памет. Между триумфа и травмата. В: Знеполски, И. (съст.)

Около Пиер Нора. Места на памет и конструиране на настоящето. София, Дом на науките за човека и обществото.

²⁵ В Стратегия за развитие на културата в София 2012–2020 е наречен „четириъгълник на взаимното уважение между хора, изповядващи различни религии” (2012: 9) и е част от имиджа на София като „град на отворените пространства, в които могат да застанат един до друг хора с различни нагласи, култури, религии” (пак там).

- Боя, Л.** 2010. *История и мит в румънското съзнание*. София: Критика и хуманизъм.
- Брайсън, Б.** 2004. *Един американец в Европа*. София: Еднорог.
- Дичев, И.** 2005. *Пространства на желанието, желаниа за пространство (Етюди по градска антропология)*. София: Изток-Запад.
- Дичев, И.** 2002. *От принадлежност към идентичност*. София: ЛИК.
- Знеполски, И.** 2004. Комунизмът – място на памет без общоприета опорна точка. Относно характера на посткомунистическата травма. В: Знеполски, И. (съст.) *Около Пиер Нора. Места на памет и конструиране на настоящето*. София: Дом на науките за човека и обществото.
- Кабакчиева, П.** 2009. Дебатите за комунизма в България – в търсене на методологическо осмисляне. „Пирон”, бр. 2, http://piron.phls.uni-sofia.bg/index.php?option=com_k2&view=item&id=92&Itemid=999
- Лиотар, Ж.-Ф.** 1996. *Постмодерната ситуация*. София: Наука и изкуство.
- Лоуентал, Д.** 2002. *Миналото е чужда страна*. София: Критика и хуманизъм.
- Милева-Божанова, С., Я. Рибаклова.** 2013. Потенциал за развитие на тъмен (мрачен) туризъм в дестинация България, *Десета международна научна конференция „Съвременният модел на Европейския съюз и мястото на България в него”*, Бояна, 14-15 юни 2013 г.
- Николова, К.** 2003. *Пътеводител София*. София: Тангра Танакра.
- Нора, П.** 2005. *Места на памет. От архива до емблемата* (Том II). София: Дом на науките за човека и обществото.
- Палин, М.** 2009. *Нова Европа*. София: Вагон.
- Попова, Г.** 2013. Амнезията и реконструкциите на историческата памет: от идеологическите паметници на социализма към комерсиализацията на културния туризъм в посттоталитарна България. *NotaBene*, бр. 27, <http://notabene-bg.org/read.php?id=304>
- Попова Х.** 2013. *Централни Софийски гробища – място за тъмен туризъм* <http://www.seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy9/item/397-tzentralni-sofiiski-grobishta-myasto-za-tamen-turizam.html> Последно посетена на 12.08.2014.
- Пътеводител.** 2005. *Букурещ: Румънски ученици представят своята родина*. Варна: Славена.

- Пътеводител. 2006. *Разходка из улиците на София*. София: Крас Плюс ООД.
- Страус, А. 2002.** Из: *Образи на американския град*. В: Грекова, М. (съст.) 2002. *Градът: социална реалност и представи*. (Антология) София: Изток-Запад.
- Тодорова, М.** 2004. *Балкани-Балканизъм*. София, УИ "Св. Климент Охридски".
- Фуко, М.** 1998. *Надзор и наказание*. София: УИ "Свети Климент Охридски".
- Халбвакс, М.** 1996. *Колективната памет*. София: Критика и хуманизъм.
- Чиликова, А., Я. Стоянов.** 2011. *Непознатата Румъния – пътеводител*. София: ЕкоТур.
- Ashworth, G.J., J.E. Tunbridge.** 2000. *The Tourist-Historic City: Retrospect and Prospect of Managing the Heritage City* (2nd ed.). Amsterdam: Pergamon.
- Ashworth, G.J., J.E. Tunbridge.** 1999. Old cities, new pasts: Heritage planning in selected cities of Central Europe. *GeoJournal* 49.
- Ashworth, G.** 1993. *Culture and tourism: conflict or symbiosis in Europe*. In: W. Pompl, P. Lavery (Eds.), *Tourism in Europe* Wallingford: CAB International.
- Boyer, C.M.** 1994. *The City of Collective Memory, Its Historical Imagery and Architectural Entertainments*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Crang, M.** 2004. Cultural Geographies of Tourism, In: *Lew, A., C. Hall, A. A. Williams (eds.) Companion to Tourism*. Oxford: Blackwell.
- Czepczynski, M.** 2008 *Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities. Representation of Powers and Needs*. Aldershot: Ashgate.
- Daniels, St.** 1993. *Fields of Vision: Landscape Imagery and National Identity in England and the United States*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Dann, G., A. V. Seaton.** 2001. Slavery, Contested Heritage and Thanatourism. *International Journal of Hospitality and Tourism Administration*, 2 (3/4).
- Dietvorst, A. G. J., G. J. Ashworth.** 1995. Tourism transformations: an introduction. In: *Ashworth, G. J., A. G. J. Dietvorst (eds.) Tourism and Spatial Transformations—Implications for Policy and Planning*. Wallingford, UK: CAB International.
- Dimova, R.** 2009. 'Memory in peril: Srebrenica as a 'commemorative arena', in *A. von Oswald, A. Schmelz, T. Lenuweit (eds.) Erinnerung in kultur und kunst*. Berlin: Transcript Verlag.
- Dujisin, Z.** 2007. *Forget Communism... Or Sell It', Unknown Albania, a case study: cultural and environmental tourism*. Berlin: Inter Press Service Europe.

- Echtner, C. M., J. R. B. Ritchie.** 2003 The meaning and measurement of destination image. *The Journal of Tourism Studies*, 14.
- Foley, M., J.J. Lennon.** 1996. JFK and dark tourism: a fascination with assassination. *International Journal of Heritage Studies*, 2.
- Foley, M., J.J. Lennon.** 1997. Dark tourism – an ethical dilemma. In: Foley, M., J. J. Lennon, G. Maxwell (eds.) *Strategic Issues for the Hospitality, Tourism and Leisure Industries*, London: Cassell.
- Furuto, A.** 2011. Forgotten Monuments From the Communist Era in Bulgaria 10 Jan 2011. ArchDaily. <http://www.archdaily.com/?p=101626> Последно посетена на 20.08.2014.
- Hall, C.M.** 2002. Tourism in capital cities. *Tourism: An International Interdisciplinary Journal*, 50(3): 235-248.
- Hall, C. M., D. K. Müller and J. Saarinen** 2009 *Nordic tourism: Issues and cases*. Bristol, Tonawanda, North York: Channel View Publications
- Harvey, D. 1988.** Voodoo cities. *New Statesman and Society* 1(30 September).
- Hubbard, P.** 2006. *City*. London: Routledge.
- Hunter, W. C.** 2008. A typology of photographic representations for tourism: depictions of groomed spaces. *Tourism Management* 29.
- Iwashita, C.** 2006. Media representation of the UK as a destination for Japanese tourists: Popular culture and tourism. *Tourist Studies*, 6:1.
- Judd, D.** 1995. Promoting tourism in US cities. *Tourism Management*, 16:3.
- Kearnes, G., C. Philo** (eds.) 1993. *Selling Places: The City as Cultural Capital, Past and Present*. Oxford: Pergamon Press.
- Lennon, J.J., M. Foley.** 2000. *Dark Tourism: The Attraction of Death and Disaster*. London: Continuum.
- Light, D. 2000a.** An unwanted past: Contemporary tourism and the heritage of communism in Romania. *International Journal of Heritage Studies*, 2000: 2.
- Light, D. 2000b.** Gazing on communism: Heritage tourism and post-communist identities in Germany, Hungary and Romania. *Tourism Geographies*, 2000: 2.
- MacCannell, D.** 1999. *The Tourist*. Los Angeles: University of California Press.
- Macdonald, S.** 2006. Undesirable Heritage: Fascist Material Culture and Historical Consciousness in Nuremberg”. *International Journal of Heritage Studies*, 2006: 12.

- Minić, N.** 2012. Development of „dark“ tourism in the contemporary society. *Journal of the Geographical Institute „Jovan Cvijić“ SASA*, 62(3).
- Naef, P.** 2013. Touring the Traumascape: “War Tours” in Sarajevo. In: Collins C.A., J. E. Clark (eds.) *Speaking the Unspeakable*. Oxford: Inter-Disciplinary Press.
- Naef P.** 2011. From Traumascales to Touristscapes: “War Tours” in Sarajevo and Vukovar. Trauma: Theory and Practice. *Inter-Disciplinary.net. - 1th Global Conference, 14-16 mars 2011*, Prague, Czech Republic.
- Oisteanu, A.** 2009. *Inventing The Jew: Antisemitic Stereotypes in Romanian and Other Central-European Cultures*. University of Nebraska Press.
- Pearce, P.** 2005. *Tourist behaviour: themes and conceptual schemes*. Channel View Publications.
- Pike, S.** 2002. Destination Image Analysis: A Review of 142 Papers from 1973-2000. *Tourism Management*, 23(5).
- Ritchie, B. W., D. Sanders, T. Mules.** 2007. Televised events: shaping destination images and perceptions of capital cities from the couch. *International Journal of Event Management Research*, 3:2.
- Robinson, M., M. Smith.** 2006. Politics, power and play: The shifting contexts of cultural tourism. In: Smith, M., M. Robinson (eds.) *Cultural Tourism in a Changing World: Politics, Participation and (Re)presentation*. Clevedon: Channel View Publications.
- Schein, R.** 1997. The Place of Landscape: A Conceptual Framework for Interpreting an American Scene. *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 87.
- Seaton, A.** 1999. War and Thanatourism: Waterloo 1815-1914. *Annals of Tourism Research*, 26 (1).
- Sharpley, R., P. R. Stone.** 2009. (Re)presenting the Macabre: Interpretation, Kitschification and Authenticity. In: Sharpley, R., P. R. Stone (eds.) *The Darker Side of Travel – The Theory and Practice of Dark Tourism*. Bristol: Channel View Publications.
- Simic, O.** 2009. Remembering, Visiting and Placing the Dead: Law, Authority and Genocide in Srebrenica. *Law Text Culture*, 13(1).
- Skelin Horvat, A.,** 2013. Personal and Cultural Memories in War Tourism. *Politics of Memory* 3 (2).

- Stone, P., R. Sharpley.** 2008. Consuming Dark Tourism: a Thanatological Perspective. *Annals of Tourism Research*, 35(2).
- Stone, P. R.** 2006. A Dark Tourism Spectrum: Towards a Typology of Death and Macabre Related Tourist Sites, Attractions and Exhibitions. *Tourism*, 54(2).
- Stojanov, S., S. Besermenji, M. Vujičić, V. Majstorović, R. Stojsavljević.** 2013. Measuring Tourism Potential of Places of Interest and Memorial Objects Using Analytical Hierarchy Process (AHP) – Case Study City Of Nis, Serbia. *European Researcher*, 2013, Vol.(59), № 9-2.
- Strange, C., M. Kempa.** 2003. Shades of Dark Tourism: Alcatraz and Robben Island. *Annals of Tourism Research* 30.
- Sivantola, J.** 2002. Tourist's Experience of Place. *European Urban and Regional Studies*, 11 (2).
- Tarlow, P.** 2005. Dark Tourism. In: Novelli, M. (ed.) *Niche tourism: Contemporary issues, trends and cases*. Oxford: Elsevier Buterworth-Heinemann.
- The Rough Guide of Romania.* 2008.
- Till, K. E.** 2012. Wounded Cities: Memory-work and a Place-Based Ethics of Care. *Political Geography*, 31.
- Tilley, C.** 1994. *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*. Oxford: Berg.
- Tumarkin, M.** 2005. *Traumascapes: The Power and Fate of Places Transformed by Tragedy*. Victoria: Melbourne University Press.
- Tunbridge, J.E, G.J. Ashworth.** 1996. *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*. Chichester: Wiley.
- Tunbridge, J. E.** 1994. Whose Heritage? Global Problem, European Nightmare. In: Ashworth, G. J., P. J. Larkham (eds.) *Building a New Heritage: Tourism, Culture and Identity in the New Europe*. London: Routledge.
- Urry, J.** 1990. *The Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies*. London: Sage Publications.
- Urry, J.** 1995. *Consuming Places*. London: Routledge.
- Walter, T.** 1993. War Grave Pilgrimage. In: Reader, I., T. Walter (eds.) *Pilgrimage in Popular Culture*. London: Macmillan.

Young, C., S. Kaczmarek. 2008. The Socialist Past and Postsocialist Urban Identity in Central and Eastern Europe: The Case of Lodz, Poland'. *European Urban and Regional Studies*, 15.

Young, J. E. 1993. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven and London: Yale University Press.

„Място на действието: София“.

<http://bulgaria1989.wordpress.com/2010/09/24/%d0%bc%d1%8f%d1%81%d1%82%d0%be-%d0%bd%d0%b0->

[%d0%b4%d0%b5%d0%b9%d1%81%d1%82%d0%b2%d0%b8%d0%b5%d1%82%d0%be%c2%a0%d1%81%d0%be%d1%84%d0%b8%d1%8f/](http://bulgaria1989.wordpress.com/2010/09/24/%d0%bc%d1%8f%d1%81%d1%82%d0%be-%d0%bd%d0%b0-%d0%b4%d0%b5%d0%b9%d1%81%d1%82%d0%b2%d0%b8%d0%b5%d1%82%d0%be%c2%a0%d1%81%d0%be%d1%84%d0%b8%d1%8f/) Последно посетена на 18.08. 2014.

<http://www.visitnis.com> Последно посетена на 14.08.2014.

<http://www.bulgaria-weekly.com/the-week/bulgaria/3716--komunismat-se-prevrushta-v-nova-forma-na-zabavlenie.html> Последно посетена на 14.08.2014.

http://www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/en_GB/features/setimes/blogreview/2013/08/24/blog-03 Последно посетена на 14.08.2014.

<http://www.yomadic.com/bulgarian-communist-monuments/> Последно посетена на 18.08.2014.

<http://www.yomadic.com/communist-architecture-romania-parliament-interior/> Последно посетена на 18.08.2014.

<http://www.thenomadicpharmacist.com/2012/08/a-communism-filled-day-in-bucharest.html> Последно посетена на 18.08.2014.

<http://communismandthecity.com> Последно посетена на 18.08.2014.

http://www.tripline.net/trip/Communist_Bucharest_Tour-75340072367210058341DA4C44F1A1EC?n=53 Последно посетена на 18.08.2014.

<http://www.flashplaces.com/restaurants-bucharest-romania> Последно посетена на 18.08.2014.

<http://historo.wordpress.com/2009/01/07/bucharest-a-brief-presentation-of-the-6th-largest-eu-metropolis/> Последно посетена на 19.08.2014.

www.spiruharet.ro/isd/GUIDE.pdf Последно посетена на 19.08.2014.

<http://romania-to-go.com/bucharest-tours/bucharest-communist-heritage/> Последно посетена на 18.08.2014.

<https://en.wikipedia.org/wiki/Ceaușima> Последно посетена на 18.08.2014.

http://www.bucharestcitytour.com/The_Last_Days_of_Communism_Tour Последно посетена на 14.08.2014.

<http://tourofcommunism.com/about-the-communist-tour-of-bucharest/> Последно посетена на 14.08.2014.

<http://www.goaheadtours.com/rbg/bulgaria-romania-the-black-sea-coast-to-transylvania> Последно посетена на 14.08.2014.

<http://www.globaltour.bg/екскурзия-сърбия-дяволският-град-ниш> Последно посетена на 14.08.2014.

<http://www.miveki.com/index.php?menu=17&id=232> Последно посетена на 14.08.2014.

<http://bultourism.com/уикенд/Сърбия/Еднодневна-екскурзия-до-Ниш-и-Пирот-г-8-107414.html> Последно посетена на 19.08.2014.

<http://www.toursbylocals.com/communist-bulgaria> Последно посетена на 19.08.2014.

<http://www.getyourguide.com/sofia-1158/communist-tour-of-sofia-including-trabant-driveride-t23839/> Последно посетена на 19.08.2014.

<http://www.city-discovery.com/sofia/tour.php?id=9103> Последно посетена на 19.08.2014.

<http://bulgaria-communisttours.com/Sofia%20communism%20tour.html> Последно посетена на 19.08.2014.

<http://www.bohemia.bg/prog.php?p=919&c=108> Последно посетена на 19.08.2014.

<http://www.bulgaria-communisttours.com/BulgariaTour.html> Последно посетена на 19.08.2014.

<http://www.vtravel.bg/sofia-communist-tour.php> Последно посетена на 19.08.2014.

www.inyourpocket.com/data/download/Nis.pdf Последно посетена на 19.08.2014.

Историческата миля – Ключът към София (21 века в 2 км) www.sofia-history.bg и www.historymile.bg Последно посетена на 20.08.2014.

http://www.sofia.bg/pressecentre/images/OPR_StrategyII-1.pdf Последно посетена на 14.08.2014.

Челе кула (Кулата с черепите)

http://www.tripadvisor.com/Attraction_Review-g295382-d553863-Reviews-Cele_Kula-Nis_Central_Serbia.html Последно посетена на 22.08.2014.

http://cbma.projectkn.com/index.php?option=com_content&view=article&id=124%3A-q-q&catid=50%3A2011-11-02-08-04-35&Itemid=136&lang=bg Последно посетена на 22.08.2014.

Концентрационен Лагер „ Червен кръст” Ranked #2 of 7 Attractions in Nis

http://www.tripadvisor.com/Attraction_Review-g295382-d2216106-Reviews-Red_Cross_Nazi_Concentration_Camp-Nis_Central_Serbia.html Последно посетена на 22.08.2014.

Дворецът на народа Ranked #20 of 112 Attractions in Bucharest

http://www.tripadvisor.com/Attraction_Review-g294458-d318176-Reviews-Palace_of_Parliament_Palatul_Poporului-Bucharest.html Последно посетена на 23.08.2014
<http://www.thenomadicpharmacist.com/2012/08/a-communism-filled-day-in-bucharest.html>

Последно посетена на 23.08.2014

Гробището Белу http://www.tripadvisor.com/Attraction_Review-g294458-d2658728-Reviews-Bellu_Cemetery-Bucharest.html Последно посетена на 23.08.2014.

https://www.uni-sofia.bg/index.php/bul/novini/arhiv/120_godini_su/novini_i_s_bitiya/s_bitiya/poklonenie_pre_d_grobnicata_na_evlogi_i_hristo_georgievi Последно посетена на 23.08.2014.